

Jānis ROZENBERGS

Latvijas universitāte

DAŽAS PROBLĒMAS LATVIEŠU LITERĀRĀS VALODAS IZVEIDES PROCESĀ

0.1. Valodas veidojas un attīstās dažādi. Augstu to attīstības pakāpi apliecina literārā rakstu valoda. Literārās valodas izveide un tās vēstures izziņa ir atkarā no dažādiem faktoriem. Šajā rakstā ir iecerēts ielūkoties dažās problēmās latviešu literārās valodas izveides procesā.

Literārā valoda ir vispilnīgākais kādas valodas paveids, jo tā vislabāk veic valodas funkcijas un ir vispilnīgākā valodas kā pašvērtības, kā tautas identitātes izteicēja.

Literārā valoda nav domājama bez kopšanas, arī šī vārda plašākajā nozīmē. Šāds darbs jau vērojams senatnē un turpinās joprojām. Dažādos laikos un vēsturiskos apstākļos šis valodas kopšanas darbs var būt ļoti atšķirīgs pēc satura un formas, kā arī intensitātes.

0.2. Daudz darīts latviešu valodas pilnīgošanā un šī veikuma izpētē. Šim procesam kļūstot arvien intensīvākam un vispusīgākam, atkal rodas nepieciešamība iedziļināties latviešu literārās valodas cilmes un attīstības jautājumos.

Un tā nu iznāk, ka šī raksta publicēšana iekrīt laikā, kad aprit 125 gadi, kopš dzimis redzamākais un produktīvākais latviešu valodas pētītājs Jānis Endzelīns.

Viņš ir veicis milzu darbu tajā nozarē, kas pieņemta saukt par vēsturisko gramatiku, viņam ir kapitāli darbi latviešu valodas leksikā un lieli nopelni latviešu literārās valodas kopšanā un tās cilmes pētīšanā. No viņa darbiem arī izriet, ka latviešu valodas attīstības izpēte ir balstāma a) uz tautā runāto valodu, b) uz rakstītiem tekstiem un c) uz folkloru, īpaši tautasdziesmām.

Šādas atziņas tiek izmantotas, izzinot latviešu valodas attīstību. To var pētīt dažādos virzienos, dažādos aspektos un ar dažādām metodēm, kas ir zināmā savstarpējā nosacītībā. Latviešu valodas pētījumos var saskatīt vairākus virzienus, kas, vēsturiski lūkojoties, veido noteiktas izpētes pakāpes jeb slāņojumus.

Tā, piemēram, vācu mācītāji savu iespēju robežās konstatēja un klasificēja latviešu valodas skaņas, formas, konstrukcijas un vārdus gramatikās un vārdnīcās, galvenokārt sākot no 16. gs. līdz 19. gs. Ar to sākas un saaužas cits latviešu valodas pētīšanas slāņojums, kas valodas parādības skata vēsturiski un salīdzinājumā ar radu valodām. Šo virzienu aizsāk arī vācieši, no kuriem īpaši jāmin A. Bīlenšteins, un turpina latvieši ar J. Endzelīnu centrā kā galveno šī darba darītāju.

Ar šā virziena devumu savijas savukārt cits latviešu valodas izpētes slāņojums, kas aizsākas 20. gs. sākumā ar K. Mīlenbahu un J. Endzelīnu un turpinās vēl joprojām, – tie ir t. s. veclatviešu rakstu valodas pētījumi, kam pievienojas arī jaunlatviešu rakstu valodas apraksti. Šā virziena sakarā īpašu atzinību un ievērību ir guvuši T. Fennella kapitālie pētījumi.

Bez minētajiem latviešu valodas attīstības izpētes virzieniem jau ar 19. gs. 60. gadiem aizsākas tautasdziesmu valodas un sarunvalodas (īpaši izlokšņu) apraksti, kas veidoja un veido ļoti nozīmīgu latviešu literārās valodas attīstības izpētes slāņojumu, kam pēdējos gadu desmitos pievienojas kapitāli darbi par latviešu valodas fonētiku, leksiku, gramatiku un rakstnieku valodas devumu latviešu literārās valodas izveidē.

Šie plašie latviešu valodas attīstības pētījumu slāņojumi, no vienas puses, ir latviešu literārās valodas iespējamo avotu uzrādītāji un, no otras puses, no šiem avotiem un no izpētes aspekta šie slāņojumi arī izriet. Bet neviens no šiem slāņojumiem nedod atbildi par latviešu literārās valodas izveidi un attīstību, jo šajos pētījumos šāds kopjautājums netiek izvirzīts.

0.3. Latviešu valodniecībā literārās valodas attīstības problēmas ir risinātas, bet īpaši aktuālas tās kļūst ar 50. gadiem sakarā ar literārās valodas vēstures kā patstāvīgas valodniecības nozares izveidi. Šo jautājumu nostādņu risināšanā ir būtiska nozīme A. Ozola darbiem¹. Pētījumi turpinās gan augstskolās, gan Latviešu valodas institūtā. Tie ir aizsnieguši tādu attīstības pakāpi, ka rodas nepieciešamība atkal iedziļināties latviešu literārās valodas attīstības problēmās. Par šādu nepieciešamību liecina valodnieku aktivitātes šajā virzienā, arī, piemēram, VIII starptautiskais baltistu kongress 1997. gadā Viļņā.

1.0. Kāda tad ir aktuālā problemātika, tās rašanās cēloņi un risināšanas aspekti?

Kā redzams no A. Blinkenas, M. Baltiņas, R. Veidemanes, D. Nītiņas u. c. pētījumiem, atkal aktuāls ir kļuvis jautājums par latviešu literārās valodas cilmi, attīstību un avotiem.

Tam par cēloni ir pēdējo gadu desmitu pētījumi, kas radījuši atziņu, ka latviešu literārās valodas izveides un attīstības izzināšanā, pirmkārt, jāņem vērā visi iespējamie avoti un literārās valodas izveides īpatnējie apstākļi un, otrkārt, tie jāskata kopsakarā.

Tālāk par īpatnējiem apstākļiem, avotiem un to pētīšanas kopsakaru.

1.1. **Par apstākļiem.** Nav iespējas un vajadzības dot kādu plašāku ieskatu, – mūsu nolūks ir akcentēt dažus faktorus, kuru izpratne var sekmēt izvirzīto problēmu risināšanu.

1.1.1. Latviešu valoda nav vienīgā valoda, kuras attīstību ir ietekmējuši ārēji sabiedriski politiski un kultūrslāņu migrācijas faktori. Tā tas ir bijis arī mūsu tuvākajiem un tālākiem kaimiņiem: igauņiem, lietuviešiem, vairākām slāvu, germāņu u. c. tautām. Pētījot valodas attīstību, šādi apstākļi jāņem vērā dažādu faktoru strukturācijā kā objektīvs dotums, kas līdz ar to nav apejams neatkarīgi no subjektīvas attieksmes, resp., patikas vai nepatikas.

¹ J. K ā r k l i ņ š, Artura Ozola darbi valodniecībā, – A. Ozols, Raksti valodniecībā. Rīgā, 1964, 46–58.

Jāņem vērā, ka Baltijā dzīvojošo vāciešu valoda pati bija attīstības meklējumos, kuru nevarēja neiespaidot klasiskās valodas, senebreju u. c. valodas ar saviem garīga satura rakstiem, kā arī tas kultūrslānis, ko veidoja citas tautas. Šo valodu attīstības līmenis un īpatnības nevarēja savukārt neietekmēt arī vācu mācītāju darbošanos latviešu valodas rakstu izveidē – tādā pašā kultūrvēsturiski lingvistiskajā attīstības pakāpē, kādā bija viņi paši un daudzi citi.

1.1.2. Iedziļinoties šo apstākļu situācijā un analizējot veclatviešu tekstus un to vietu latviešu valodas izveidē, nepieciešams metodoloģiski precīzi un objektīvi diferencēt vācu mācītāju darbību kultūrvēsturiskā aspektā kopumā un filoloģiskās darbības aspektā atsevišķi, kā to pārliecinoši jau rādījusi M. Baltiņa savās publikācijās. Šo jautājumu nenošķiršana ir jūtama un saprotama gan jaunlatviešu darbībā, domājot par savas tautas atmodu un cīnoties pret gadsimtu verdzinātājiem, gan veclatviešu rakstu pētījumos 20.–30. gados, kad augstu bija sakāpusi nacionālā pašapziņa, gan pētījumos pēc Otrā pasaules kara, kuru atkal bija izraisījuši vācieši.

Šajā sakarā interesanti minēt baltu kultūras laba pazinēja Prāgas Kārļa universitātes profesora Radegasta Paroleka atzinumu: „Par spīti provāciskajai un reliģiozajai ievirzei, vācu mācītāju latviski rakstītā literatūra zināmā mērā veicināja latviešu tautas kultūras atmodu un izveidoja noteiktu, literāru tradīciju, ko varēja turpināt pirmie nedaudzie latviešu tautības autori, tā sauktie veclatvieši. Protams, sākumā viņi ir tās gūstā, tāpēc ka bija audzināti šīs literatūras idejās un poētiskā.”²

1.2. Par literārās valodas avotiem.

Šis jautājums ir kopsakarā skatāms ar literārās valodas pazīmēm. Runājot par latviešu valodu, ir diezgan nostabilizējies uzskats, ka literārā valoda, pirmkārt, ir tautas kopējā valoda, ko „valodas meistari ir izkopusi un apstrādājuši”³, otrkārt, „literārā valoda parasti saistās ar rakstu valodu”⁴, treškārt, „literārā valoda mēdz būt apzināta normēta”⁵.

Pētījumi rāda, ka šīs pazīmes attiecībā uz latviešu valodu dažādos tās attīstības posmos realizējas kvantitatīvi un kvalitatīvi dažādi, turklāt katra pazīme ar atšķirīgu intensitāti un pilnīgumu.

Literārās valodas avoti ir tie, kas veicina un bagātina literārās valodas izveidi un attīstību un pēc kuriem ir iespējams spriest par literārās valodas izveides procesiem un tās attīstības stadijām. Bet latviešu literārās valodas izveides apstākļi, kā jau minējām, bija nelabvēlīgi, – esošie avoti nelatviešu rakstīti, tāpēc tie ir kļūdaini un trūcīgi, īpaši sākuma posmā. Piemēram, krievu valoda šajā ziņā ir daudz labākā stāvoklī.

Mums nav pašu rakstīto tekstu vairākos gadsimtos, līdz ar to nav fiksēta arī šo gadsimtu sarunvaloda tās dabiskajā izteiksmē, kas ir katras literārās valodas izejas punkts.

² R. P a r o l e k s, Baltijas literatūras salīdzinoša apcere, Rīgā, 1985, 42.

³ A. O z o l s, Raksti valodniecībā, Rīgā, 1967, 106.

⁴ Turpat, 107.

⁵ Turpat, 108.

Atliek viens, no mūsu rīcībā esošiem dotumiem izsecināt latviešu literārās valodas izveides procesus un attīstības stadijas.

1.2.1. Par tādu avotu vienprātīgi tiek atzīta folklorā, jo īpaši tautasdziesmas, gan dažādos aspektos un atšķirīgi argumentācijai. Par otru avotu – vācu mācītāju rakstītajiem tekstiem domas dalās: vieni atzīst, ka šie raksti ir sekmējuši literārās valodas izveidi, citi –, ka tie ir kropļojuši latviešu valodu.

Daži apsvērumi par abiem avotiem. Vispirms par tautasdziesmām.

Latviešu tautasdziesmas ir fenomens, tās ir latviešu esības, pašsatvara izteiksme un vienreizējs avots latviešu valodas lingvistiskajai izpētei. Mūsu problēmas sakarā tās daļēji aizstāj: 1) sarunvalodu (te vēl varam pievienot folkloras prozas žanrus), 2) daļēji tās aizstāj to valodas apakšsistēmas sākotni, ko šodien saucam par daiļliteratūras valodu, 3) tās aizstāj literārās valodas normatīvā rakstura rādītājus, jo tās, no mutes mutē iedamas, ir slīpējušās daudzu valodas meistarū izjūtā, un 4) tās aizstāj rakstu valodu, jo, kamēr nav valodas rakstu zīmju izteiksmes, teksti no paaudzes uz paaudzi pāriet folkloras veidā, protams – ar zināmu noplūdi un laika gaitas pārgrozījumiem.

Pētījot latviešu literārās valodas izveidi, jāņem vērā visi avoti, minētie faktori un aspekti, bet, kā jau minējām, tiem ir savas nepietiekamības, kas arī jāapzinās.

1. Tautasdziesmas pilnīgāk vai mazāk pilnīgi pārstāv tikai atsevišķas latviešu valodas funkcionējošās sfēras, tāpēc loģiski, ka tautasdziesmas vienas pašas nevar būt visas literārās valodas sākotne vai visu literārās valodas pazīmju vienīgās reprezentētājas.

2. Ir skaidrots tautasdziesmu vecums, bet maz skaidrots un grūti ir skaidrojams tautasdziesmu valodas vecums. Kamēr tas nav izdarīts (ja tas ir kaut cik noderīgi izdarāms), tikmēr tautasdziesmu valoda maz ko var dot literārās valodas stadiālās attīstības noteikšanā.

Lai saprotamāka būtu doma par tautasdziesmu normatīvo raksturu, vēlams kāds paskaidrojums, ko jau izteikusi Aina Blinkena: „Vairums tautasdziesmu izveidojušās par virsdialektālās valodas etalonu.“⁶ Tas nozīmē, ka normatīvais raksturs jāmeklē tur, kur to var atrast. Reljefi tas saskatāms vārdsavienojumu un teikumu konstrukcijās, tekstizveidē un stilistiskajos paņēmienos, kurus neietekmē, piemēram, izlokšņu fonētiskās, morfoloģiskās un leksiskās īpatnības. Bet literārās valodas normu attīstības problēmu risinājumu šis literārās valodas avots gaida savus pētījumus un to secinājumus.

1.2.2. Par vācu mācītāju latviešu valodas tekstiem.

Visi vienprātīgi atzīst, ka tie ir kļūdaini un vairāk vai mazāk kropļīgi, īpaši runājot par 16. gs. tekstiem, bet neviens īsti arī nenoliedz, ka tie nebūtu izmantojami un arī izmanto latviešu valodas pētījumos. Te vietā citēt jau zināmo J. Endzelīna atzinumu: „Kas mums šos tekstus dara svešādus, nav to valoda, bet rakstījums.“⁷

⁶ A. B l i n k e n a, ZA Vēstis, I, 1986, 61.

⁷ J. E n d z e l ī n s, Darbu izlase, III, 2, Rīgā, 1980, 248.

Rakstījums apgrūtinā šo tekstu izmantošanu, īpaši fonētisko un morfoloģisko parādību pētījumos, kā to korekti pēdējā laikā ir parādījis T. Fennells. Bet tie ir vienīgie attiecīgo gadsimtu rakstītie teksti un vienīgais avots, no kura saprātīgi izmantojot, var gūt zināmu priekšstatu par latviešu literārās valodas izveidi. Tajos var atpazīt sava laika sarunvalodu, un citu stilu sākuma aizmetņus.

Tie ir labākā vai sliktākā rakstu valodas formā, sākot ar 17. gs., iespēju robežās to valoda apzināti normēta, šai sakarā tiek veidots visiem kopējs valodas variants, pēc iespējas norobežojoties no izloksnēm. Par valodas meistariem teksta veidotājus, resp. tulkotājus bez atrunām būtu pārsteidzīgi saukt, bet viņu veikums nav noraidāms, arī latviešu literārās valodas izveides sakarā.

Lai iegūtu kopainu par latviešu literārās valodas izveidi, vācu mācītāju rakstīto tekstu nepilnības un trūkumi ir jākompensē ar citiem literārās valodas avotiem un modeļu iespējamiem konstruējumiem. Tāpat ir iespējams kļūdu un citvalodu ietekmes parādības tipizēt un, balstoties uz citiem avotiem, šos robus kaut daļēji restaurēt.

Un nevar arī teikt, ka latviešu valodas apgūšanā un tekstu veidošanā būtu maz pūļu pielikts. Un ka nebūtu rezultātu.

Daži piemēri šīs domas ilustrēšanai.

Bībeles tulkojumu gatavoja kādus 9 gadus, – vairāki cilvēki, darba rezultāti tika apspriesti, īpašās nedēļām ilgstošās konferencēs. Tulkojums ar katru jaunu izdevumu tika slīpēts un pielāgots valodas attīstībai. Bībeles tulkojums ir nozīmīgs notikums katrā valodā. Un arī latviešu valodā. Tas bagātina leksiku, teikuma un teksta strukturālo un kompozicionālo modeļu izveidi, kā arī pilnīgo latviešu valodas stilistiskās potences.

Daudz atzinīgu vārdu ir adresēts cītīgākiem un zinošākiem latviešu valodas aprakstītājiem, kopējiem, latviešu tekstu veidotājiem. Tā, piemēram, augsti tiek vērtēts K. Fīrekera darbs latviešu valodā, darbs, kas lielā mērā pozitīvi ietekmēja Bībeles tulkojumu. Labs latviešu valodas zinātājs un tās savdabības izjutējs V. Plūdonis raksta: „Fīrekera dziesmās, – viegls ritums, dabīgas atskaņas, gleznaina un, kas tas lielākais, t ī r i l a t v i s k a, t a u t i s k a v a l o d a.”⁸ Tādu pašu atziņu pēc vairāk nekā 50 gadiem izsaka latviešu literārās valodas vēstures pētītājs A. Ozols: „Novērtējot K. Fīrekera garīgo dziesmu valodas meistarību, jāatzīmē, pirmkārt, a p v ē r s u m s m e t r i k ā, un, otrkārt, t u v u m s t a u t a s d z i e s m u v a l o d a s s t i l a m.”⁹ Kāds cits A. Ozola atzinums: „J. Lange latviešu filoloģijā gūst nozīmīgu vietu īsteni ar J. Raiņa pievēršanos G. Stendera un K. Ulmaņa vārdnīcām, kurās iestrādāti J. Langes vārdnīcu materiāli, lai no šīm vārdnīcām smeltu leksiskās bagātības lieliski realizējamam V. Gētes „Fausta” tulkojumam 1887. gadā.”¹⁰

⁸ V. P l ū d o n i s, Latvju literatūras vēsture, sakarā ar tautas vēsturisko attīstības gaitu. Vidusskolas kurss, Jelgavā, 1909, 52.

⁹ A. O z o l s, Veclatviešu rakstu valoda, Rīgā, 1965, 216.

¹⁰ Turpat, 351.

„Fausta“ tulkojums arī ir nopietns latviešu valodas potenču pārbaudes sliekšnis, un atkal tiek izmantoti latviešu valodas pētījumu materiāli.

Vēl viena atziņa, kas rāda latviešu valodas izveides citu aspektu, kura J. Langes redzējumā ir šāda: „Tā skaidrākā valoda top pašā zemes vidū, Cēsu, Raunas, Smiltenes, Trikātas, Valmieras, Rubeņu un Straupes tiesās tāpat runāta, kā viņa bībelē un grāmatās rakstīta, un tai valodai it līdzīga ir, ko runā Kurzemes vidū aiz Jelgavas.“ Un tālāk paskaidro, ka latviešu valodu .. „ļoti maitā un sajauc“ .. tas, .. „ka viņi bez vajadzības no tīras lepnības daudz vārdus no vācas valodas latviešu valodā iejauc, ko viņi paši savā valodā jeb ar pašu valodas vārdiem varētu izsacīt.“¹¹

Šie fragmenti nav citēti nolūkā ko pierādīt, bet gan parādīt, ka daudzos gadsimtos vācu mācītāju sarakstītie latviešu valodas teksti, kā vienīgie sava laika rakstu valodas liecinieki, nav ne ar vieglu roku, nedz paviršu attieksmi radīti un var noderēt latviešu literārās valodas izpētē.

Ir ļoti daudz šo tekstu pētījumu gan 20.–30. gados, gan arī pēdējos gadu desmitos, kad īpaši pārsteidzoši parādās Austrālijā dzīvojoša profesora (nelatvieša, ar izcilām latviešu valodas prasmēm un zināšanām) T. Fennella kapitālie pētījumi, kas nedeklarē, bet argumentē.

Lai rastu kopainu, ir nepieciešams izmantot visus latviešu literārās valodas avotus, to pētījumu dažādos slāņojumus, turklāt izpēti virzot ar noteiktu mērķi un tā uzdevumiem – izzināt latviešu literārās valodas izveidi un tās stadijas. Domājams, ka šajā darbā lietderīgi iesaistīt mūslaiku moderno tehniku un nepieciešams pievērsties tiem aspektiem, kas saistās ar stilistiku un teksta lingvistiku, kas lielā mērā var atvieglot daudzu jautājumu izzināšanu, bet jo īpaši to jautājumu risināšanu, kuri saduras ar avotu trūkumu vai to deformējumu.

Skaņu, formu, konstrukciju izpēte rāda: *bija, ir*. Un tas palīdz prognozēt *būs*. Latviešu valodniecībā jānovērtē *bija, ir*, bet *būs* var izrietēt no *bija, ir* un tautas valodas attīstības virzības, kur, domāju, arī savas funkcijas ir valodniekiem, kuru uzdevums ir ne tikai pētīt tematā izvirzīto jautājumu vēsturi, bet arī kā profesionāliem rūpēties par *ir* un *būs*.

SOME PROBLEMS OF THE FORMATION PROCESS OF THE LATVIAN LITERARY LANGUAGE

Summary

0. Literary language is the most complete variety of language, manifesting its functions in the best way possible and unifying the nation, as well as representing national mentality among other nations and their languages.

¹¹ Citēts pēc: A. O z o l s, Veclatviešu rakstu valoda, 353.

0.1. When speaking about the Latvian literary language and its formation, it seems useful to acknowledge that the literary language is (1) the language of the entire nation, (2) is being consciously cultivated and (3) has written form.

0.2. When dealing with the Latvian literary language formation processes, one should take into consideration (a) the specific external (sociopolitical) conditions, (b) the sources of the literary language, (c) aspects of language development and its research.

1. Development of the Latvian language has been affected by external sociopolitical factors and factors of migration of representatives of various cultural layers; these factors have both stimulated and hampered the overall formation of the language both in space and time.

2. Research of the Latvian literary language is complicated, because the most reliable proofs of this process are written texts, which in Latvian appeared only in the 16th century. Therefore both folk-lore and the spoken language can be used as sources.

2.1. From the 16th to the 19th century written texts were mainly produced by German clergymen who in the beginning (in the 16th century) had a poor knowledge of Latvian. Therefore these texts must be properly handled by differentiating the sociopolitical and philological activities of the Germans. Beginning with the 17th century a normative approach has been consciously applied to the language and thus a common variety of the language is being created by maximally keeping aloof of various patois forms.

2.2. The source of analysis of the literary language and the process of its formation is the abundant Latvian folk-lore and especially the folk-songs (*dainas*), but the folk-lore language changes gradually from generation to generation.

2.3. In studying the formation of the literary language, the spoken language found in written monuments and recorded in special questionnaires can be used.

3. In inquiring about the Latvian literary language and its formation, definite layers of cognition can be traced: 1) statement and description of phonetic, lexical and grammatical phenomena found in the Latvian language and in the Latvian texts written by the German clergymen, 2) historical survey of language phenomena and their comparison with related languages, 3) analysis of the old-Latvian (and later also new-Latvian) written language, 4) analysis of colloquial Latvian and folk-lore, 5) fundamental synchronic and diachronic research in phonetics, word stock and grammar within the framework of the language norm, style and language culture aspects.

3.1. None of these layers give an all-embracing picture of the stages of the development of the Latvian literary language, because in those days no such task was formulated.

3.2. In Latvian linguistics the Latvian literary language formation problem became topical in the 50ies of the 20th century with the emergence of historical research of literary Latvian as an independent branch of linguistics.

Jānis ROZENBERGS
Latvijas universitāte
Visvalža ielā 4a
LV-1050 Rīga
Latvija

Gauta 1998 02 09
Priimta spausdinti 1998 03 23